

Цивілізаційна рубіжність України у дзеркалі російської науки

Марина Шульга,

доктор політичних наук,
доцент кафедри політології
філософського факультету

Київського національного університету
ім. Т. Шевченка

В російських політологічних розвідках виразно простежується мета протиставити дві політичні культури, які нібито склалися в Україні: „самостійницьку” (прозахідну) та „малоросійську” (проросійську). Здійснюються спроби довести, що рубіж Східної (Центральної) Європи проходить саме по Україні, а тому орієнтація на „західну” геополітичну доктрину загрожує цілісності української держави. Але, на думку автора статті, бути цивілізаційній рубіжності України конструктивним чи деструктивним фактором її життя (як внутрішнього, так і зовнішнього) залежить від самої України, а не від тих чи інших варіацій на цю тему в російських рефлексіях.

Як зазначає український дослідник П. Кір'яков, в російських аналітичних розробках усе виразніше простежується намагання протиставити дві політичні культури, які нібито склалися в Україні, а саме „самостійницьку” західну та „малоросійську” східну. Відтак робиться спроба довести, що рубіж Східної (Центральної) Європи проходить по самій Україні, а тому орієнтація на „західну” геополітичну доктрину загрожує цілісності української держави [17, с. 214]. Так, В. Пастухов зазначає, що Україна є поєднанням кількох недостатньо інтегрованих між собою частин, які мають власну політичну, соціально-економічну та етнорелігійну специфіку. „Зараз уже очевидно, що за нинішньої української конституції, яка не має вбудованого механізму „стримувань і противаг”, амортизаторів регіонального екстремізму, практично будь-який конфлікт може перерости в лобове зіткнення „західних” зі „східними” [12, с. 27]. Т. Мацук, у свою чергу, пише, що Україна є федеральною державою за фактом, а одним з чинників „помаранчевих”

подій в Україні є культурні розбіжності й різносторонні тяжіння усередині однієї країни і навіть одного етносу. „Окрім промислового російськомовного південного сходу, що тяжіє до Росії, і прозахідного переважно сільськогосподарського і традиційно налаштованого доволі націоналістично заходу існує ще багатонаціональний Крим з російським Чорноморським флотом у Севастополі; вільнолюбне Запорозьке козацтво; ні на що не схоже місто Одеса; нарешті, чорнобильська зона, яка стала прокляттям усього людства” [9, с. 47].

А. Марчуков вважає, що цивілізаційний розлом в українському суспільстві проходить не просто за територіальним принципом. Він є, скоріше, „розломом” у світогляді, де „схід” уособлює собою радянську, „православно-слов'янську” свідомість, те, що правильніше було б найменувати „Росією” у широкому значенні цього слова, а „захід” – національну українську свідомість і національні українські цінності [6, с. 19]. Подібну думку висловлює і С. Кургінян: „Протистояння Остап – Андрій, Схід – Захід, тяжіння в один та в інший цивілізаційні світи” [7, с. 27]. О. Васильєв зазначає, що межа цивілізаційного і ментального розлому між Заходом і Сходом як цивілізаційними категоріями під впливом слабкості Росії та розширення НАТО і ЄС на Схід проходить по території України, Білорусі і Молдови [6, с. 29].

На думку К. Затуліна, найважливішим результатом президентських виборів-2004 в Україні є оголений розкол України, що демонструє теоретичну неминучість її федералізації. Саме це, вважає К. Затулін, а зовсім не прихід до влади того чи іншого кандидата до влади, є однією з гарантій збереження України в орбіті особливих стосунків з Росією. „Або, як мінімум, недопущення консолідації України за допомогою антиросійських зовнішніх сил і перетворення її на реального конкурента Росії в СНД, що заважає відродженню російського впливу” [4, с. 85]. Якщо ж Україна не відбудеться в особливих, союзницьких стосунках з Росією, то це означає, що під українську державність підводиться антиросійський фундамент, і вона перетворюється на другу Польщу, тобто чужий Росії культурно-історичний проект, з яким вона приречена мати справу, бо інакше він сам „візьметься” за неї [4, с. 79].

Отже, Росія стосовно постпомаранчевої України має витримати на офіційному рівні паузу, надавши новому президентові можливість самому доводити, що він зацікавлений в Росії. Адже, зауважує К. Затулін, якби переміг В. Янукович, то Москві довелося б як ніколи раніше допомагати Україні вирішувати її економічні проблеми і при цьому зважати на неминучі кроки „проросійського” президента в бік Заходу. Тепер же Росія може дозволити собі застосувати у відносинах з Україною прагматичний підхід, який, однак, не повинен стосуватися зусиль парламентських і позапарламентських політичних сил, всього російського суспільства, спрямованих на підтримку родинних зв'язків з Кримом, Донбасом,

Слобожанщиною і Новоросією. Це зумовлено тим, що згуртування півдня і сходу України, висунення на перший план ідеї автономізації і федералізації дозволить зірвати спробу консолідації на антиросійській платформі обох частин України. „Всебічна допомога в цій справі і є новими рубежами російської політики в Україні, брати участь в реалізації якої має вся Російська держава і все суспільство” [4, с. 86].

Подібними є і міркування В. Цимбурського, який вважає, що глибока криза української держави могла б піти на користь Росії, якби вона, твердо задекларувавши відмову від формального перегляду своїх нинішніх державних кордонів, підтримала в умовах деградації української центральної влади появи з протилежного боку цих своїх кордонів - у Лівобережжі, Криму та Новоросії, - додаткового буферного шару „регіональних суверенітетів” в українських межах або ж поза ними [18, с. 8].

Ю. Бялий виокремлює в межах української держави три політично і економічно суттєво різні території, які протистоять одна одній. А саме: умовний „Захід”, тобто колишні окраїни Великої Литви, Польщі, Австро-Угорщини, частково Туреччини і Росії-СРСР; умовний „Схід”, який історично найбільш рано інтегрувався в Російську імперію і завжди визначав себе через загальнослов'янські і, головне, загальноімперські цілі Росії; умовний „Центр”, котрий, як і будь-який столичний регіон, акумулював найбільш амбіційні управлінські, інтелектуальні, культурні кадри, що ідентифікували себе „на відміну” від Москви [7, с. 5 - 6]. „Результатом такого протистояння є нестійке коромисло влади (будь-якої влади), цілком спроможне розломити й розколоти Україну” [7, с. 15]. І якщо в 1990-х роках більшість експертів називала природним рубезем такого розколу, - як історично-державного, так і конфесійного, - старі кордони між Австро-Угорщиною, Польщею і Росією, то зараз вважається, що межа розколу проходить через Київ чи навіть зміщена на схід від Дніпра. Одну з причин такого зміщення Ю. Бялий вбачає в тому, що Росія не лише перестала бути для України привабливим „імперським” взірцем, а й своєю політикою „тупого старшого брата” регулярно давала українцям підстави для великих образ [7, с. 16]. Крім цього, підтримка Україною закликів до подальшої федералізації і децентралізації Росії та участь у різного роду проектах, які передбачають створення федерації чи конфедерації, може обернутися для неї її власною федералізацією і децентралізацією, ініціаторами якої стануть не „московські консули”, а місцеві бізнес-еліти. „Цілком очевидно, що будь-які федеративні й конфедеративні починання у стосунках з Росією або Європою неминуче „поставлять питання руба” про зміну статусу „галицьких” областей, Закарпаття, Криму, Східної України” [7, с. 49].

За С. Жильцовим, одним з результатів „помаранчевої революції” в Україні стало закріплення в українському суспільстві чіткого поділу країни на дві частини за ідеологічним принципом [3, с. 7]. Таке закріплення,

вважає дослідник, багато в чому зумовлюється попередньою політикою української влади, зокрема передачею у відання „галичанському” елементів культурно-ідеологічної сфери, внаслідок чого саме „галицький” проект з його відверто антиросійською спрямованістю почав визначати обличчя України. Повне панування галицьких ідей на світоглядному та інформаційному полі України, на думку Н. Нарочницької, пояснюється тим, що не існує історичного проекту для України без комплексу молодшого брата, внаслідок чого офіційний Київ у 1990-ті роки був затиснутий між економічним менталітетом густо населеного промислового Сходу та пасіонарним антиросійським Заходом [11, с. 18]. Водночас таке панування, на думку Н. Нарочницької, можна вважати природним і неминучим. Напруженість українсько-російських стосунків у разі набуття Україною державної незалежності пояснюється, як це не парадоксально, саме генетичною близькістю і крайньою спорідненістю обох народів. Оскільки росіяни і українці мають спільну культуру і мову з діалектними відмінностями, меншими, ніж у баварців і саксонців, а також спільну історію, то першість отримують саме ті ідеологи, які зуміли швидко обґрунтувати логіку окремішнього буття України за допомогою контрастно протилежних духовних, ідеологічних і геополітичних орієнтирів.

Подібної думки дотримується і Ю. Бялий. Україна, пише він, є однією з найбільш соціокультурно близьких до Росії пострадянських республік. І саме тому їй випало в статусі незалежної держави вкрай різко означити свої відмінності від „москалів”. „Тобто, реанімувати найбільш антиросійські соціокультурні коди: галичанство першої половини ХХ століття і „вільне козацтво” чотирьохсотлітньої давнини” [7, с. 48].

А. Марчуков теж заважує, що орієнтованість українських національних цінностей на „захід” пояснюється особливостями українського націогенезу, передусім його „негативною домінантою”. Зміст останньої полягає в тому, що український національний рух базувався на запереченні („Геть від Москви”) і протиставленні української самобутності так званій „російськості” – російській мові, культурі, історії. „Ідейна орієнтація на Захід була в ньому закладена від самого початку і в основному виражалася в запереченні своєї належності до „східної” цивілізації і зарахуванні себе до „західного світу” [6, с. 19]. А тому, робить висновок, А. Марчуков, в силу своєї історії, свого економічного і геополітичного положення та за ментальністю суспільства і його „розколотістю” Україна здатна лише на „незалежність від” – чи то від Росії, чи то від Заходу. А, за твердженням Д. Бондаренка, стратегічний курс на вступ до ЄС для України є не чим іншим, як новою ідеологічною доктриною, створеною на противагу зближенню з Росією [6, с. 24].

Для створення конструктивного українського проекту, який не був би тототоним „атимосковітству”, згідно з Н. Нарочницькою, важливо зрозуміти, що саме відречення від загальноросійської і спільної

православної долі дозволяє обґрунтувати історичну логіку не просто окремого від Росії, а спрямованого стратегічно і духовно на Захід розвитку України, яка геополітично і духовно відокремлена від Росії. Останнє, вважає дослідниця, можливе лише за умови остаточного витіснення Росії з Криму і Севастополя, що матиме драматичні наслідки не лише для неї самої (якщо Київ опиниться під контролем галицької ідеології, роль Росії як великої держави буде поставлена під сумнів), а й для всього східно-християнського світу, Середземномор'я і Балкан. „Кінцевий результат, якщо Україна увійде в західний ареал, – це пожежа вже на всьому Кавказі і агонія південних територій, бо Кавказ і Крим геополітично завжди були нерозривно пов'язані і спиралися на російські позиції на Чорному морі” [11, с. 19].

Це, однак, не означає, що Росія має підтримувати проект відокремлення південно-східних регіонів та потурати закликам до територіального розпаду української держави. По-перше, це передумова здійснення вікової мрії Ватикану і Речі Посполитої – спочатку духовного, а потім і фізичного оволодіння Києвом. Духовне захоплення Києва галичанським проектом без урівноваження з боку східної України знаменуватиме відрив і загибель Києво-Печерської лаври, яка є святинею для усіх православних, символом Візантійського наступництва і колискою російського православ'я. По-друге, Захід і США ніколи не допустять відокремлення Чорноморського узбережжя на користь Росії. Україна і Грузія самі по собі без воєнно-стратегічного плацдарму – Криму, абхазького узбережжя та Батумського порту – не становлять для них жодної цінності. Тому боротьба за Україну є, попри все, і боротьбою за радикальну зміну балансу у всьому Середземно-Чорноморському регіоні. „Але федералізація України і зміна форми державної єдності з автономією та адміністративною самостійністю Сходу і Півдня – цей варіант може захистити інтереси українців, зберегти православ'я, приборкати амбіції західних регіонів і зберегти єдність української держави, яка стоїть на межі розпаду” [11, с. 19].

В. Пастухов також вважає створення проросійської Південно-Східної української республіки утопією. Ця утопія небезпечна, передусім, для самої Росії. По-перше, орієнтація Східної України на Росію буде автоматично означати орієнтацію решти України на Захід і, як наслідок, наближення НАТО впритул до Москви. По-друге, Росія отримає біля своїх кордонів другу Абхазію, „чорну дірку”, де будуть безслідно зникати російські гроші, спрямовані на підтримку новоявленого союзника. По-третє, ніхто не сформує сильну прозору владу на порожньому місці, а тому молода республіка дуже швидко перетвориться на кримінально-авторитарний анклав, з яким та ж Росія зрештою зіпсує свої стосунки [13, с. 35].

В той же час В. Дубнов зазначає, що традиційна роздвоєність української свідомості ще не означає розколу України, хоча проблема її

політико-географічної неоднорідності справді існує. Українську свідомість визначають, з одного боку, прагнення до втраченої у минулому незалежності, а з іншого – тяжіння до імперії, наріжним каменем і складовою частиною якої Україна завжди була. „Відповідно, українсько-культурний проект розроблявся до недавнього часу винятково в піку Москві: красномовність як форма самоствердження, постійна полеміка щодо мови, Криму і Чорноморського флоту... Російсько-культурний проект схилився до збереження попередньої орієнтації на Росію, що відображало звички пострадянської номенклатури і особливості її бізнесу” [2, с. 72]. Після „помаранчевої революції” обидва проекти дещо змінилися. Український проект поступово набуває самоцінності, трансформуючись в проект більш чи менш громадянського суспільства, а питання протистояння Москві відходить на другий план.

„Російський” проект не заперечує української держави, але намагається віднайти інші, аніж це передбачено українським проектом, принципи її розбудови. „Ті, хто голосував за Ющенка або проти Януковича, зовсім не обов’язково виходили з дилеми „за Москву чи проти”, не вона визначала й волевиявлення прихильників Януковича” [2, с. 73]. Такою дилемою, за В. Дубновим, був механізм отримання влади, який склався в колишніх радянських республіках. На думку ще одного російського науковця, В. Гельмана, саме необхідність для Росії легітимувати останній і зумовила її підтримку В. Януковича, деякі кроки якого, зокрема виключення російської групи „Северсталь” з участі в приватизації „Криворіжсталь”, скоріше характеризують його політику як антиросійську. „Роблячи однозначну ставку на нього як на спадкоємця Кучми, російські власті тим самими прагнули легітимувати не стільки самого кандидата, скільки механізм успадкування режиму, який не допускав зміну влади у випадку поразки на виборах” [2, с. 47].

Амбівалентність української свідомості і навіть офіційної української політики стосовно сосунків з Росією і Заходом відзначають і Д. Тренін, В. Лапкін та В. Пантін. Д. Тренін вважає, що Росія має враховувати обидві тенденції в українській політичній свідомості, а саме: з одного боку, – прагнення повної інтеграції із Заходом, а з іншого – надання переваги міцним зв’язкам з Москвою. Така амбівалентність, вважає він, насправді відображає дуалістичний інтерес України стати сучасною європейською країною за одночасної підтримки тісних економічних, політичних і культурних відносин з Росією [16, с. 148].

Така амбівалентність, на думку В. Лапкіна і В. Пантіна, найбільш яскраво проявила себе під час президентської виборчої кампанії-2004 в Україні, пряме і певною мірою нетактовне втручання в перебіг якої спричинило доволі відчутну девальвацію авторитету Росії та її лідера в очах українських громадян. „Якщо Кремль не зуміє зробити правильних висновків з того, що відбулося, і продовжуватиме безвідповідальне втручання у внутрішньополітичні справи України, „прохолодне”

ставлення українського суспільства до східного сусіда перетвориться на норму і виникнуть реальні умови для „відходу” України до Європи без оглядки на Росію” [8, с. 59].

Отже, аргументами на користь федеративного устрою України російські науковці традиційно називають „цивілізаційну рубіжність”, „цивілізаційну розколотість”, „цивілізаційну амбівалентність” українського суспільства тощо, одночасно наголошуючи на тому, що Росія не повинна підтримувати проекти територіального розчленування України, зокрема, утворення самостійної Південно-Східної республіки. Ідея геополітичної декомпозиції України, що належить О. Дугіну, таким чином, заперечується і відкидається як непродуктивна і небезпечна для територіальної цілісності самої Росії. Водночас загальноприйнятою можна вважати позитивну оцінку з огляду на російські національні інтереси можливої федералізації України, ініціювання якої, однак, має виходити з самої України, а не з Москви. „Якщо Москві і варто підтримувати політичних представників українського сходу, то саме підтримувати (причому не вітальними телеграмами з Кремля), а не тягнути за собою” [10, с. 37].

Зважаючи на об’єктивні підстави „цивілізаційної рубіжності” України, Україна, за визначенням С. Рудницького, є „країною границь”: можна припустити, що подолання Україною її негативних конотацій можливе на шляху оптимізації образу „мосту” чи „посередника”, який уособлює завдання досягнення Україною „живого синтезу” Заходу і Сходу (І. Лісяк-Рудницький). Причому, ефективність цього образу для України може бути забезпечена за умови його підпорядкування загальнішій проблематиці, пов’язаній з доцільністю для України утвердження своєї європейської ідентичності саме як центральноєвропейської. В цьому випадку матиме місце амбівалентність бажання належати до європейської культури, з одного боку, та повсякчасного маніфестування своєї окремішності, неповторності, незвичайності своєї історії, з іншого [1, с. 337]. „Помаранчева революція” в Україні, вважає німецький дослідник Ф. Тер, пов’язала Україну саме з Центральною Європою, бо ознаменувала її розрив зі Східною Європою, ширше – „Сходом”, що „більш-менш тотожний Росії”, та з „негативним конотуванням”, яке з ними пов’язане [15, с. 7, 8]. В той же час слід мати на увазі, що поняття Центральної Європи на сьогодні не є привабливим для країн, які свого часу його актуалізували, оскільки ці країни тепер набули членства у ЄС. Відтак можна зробити висновок, що Україні варто пам’ятати про тимчасовий характер дискусії стосовно Центральної Європи, а саму цю дискусію здійснювати, по-перше, крізь призму перспективи вступу України до євроатлантичних структур з тим, щоб запобігти надмірному „захопленню” Україною своєю особливістю, яка обумовлюється образом „мосту”. По-друге, з огляду на ту функцію, яку ця дискусія виконала у 1980-х роках, а саме

відмежування країн, що її ініціювали, від східноєвропейського простору, який сприймався як сфера впливу СРСР. Після завершення євроінтеграції Україна могла б модифікувати образ „мосту” у спосіб акцентування у своїй посередницькій ролі осі „Північ - Південь”.

Ще одним способом оптимізації ролі „мосту” може бути прийняття до уваги та подальша розробка концепції Великої Європи, де Україна представлена у вигляді інтегруючої ланки, яка природно об'єднує європейський та євразійський простори Великої Європи і, внаслідок цього, є центром загальноєвропейських процесів. Так, український вчений В. Копійка, досліджуючи взаємовідносини ЄС з Росією та Україною в контексті нового розширення, робить висновок про встановлення нової форми взаємовідносин ЄС з Росією, яка буде стітись на принципах сусідства, скільки на основі ідеї включення Росії у загальноєвропейський економічний та соціальний простір [5, с. 40]. Між ЄС та Росією, пише В. Копійка, фактично існує консенсус щодо поглибленого „стратегічного партнерства” та формування „спільного європейського економічного простору”, що передбачає сприяння вступу Росії до СОТ, секторальний рух до вільної торгівлі, співпрацю в галузі енергетики та захисту довкілля, діалог щодо проблем безпеки [5, с. 40].

І. Піляєв не виключає можливості створення Великої Європи спільних цінностей, спільних перспектив, спільної військової, економічної та демократичної безпеки [13, с. 13]. Така Європа має бути „двоединою”, тобто мати два центри політичного і економічного тяжіння (Росію та ЄС) за умови, що обидва центри поділятимуть спільні цінності та поступово просуватимуться у напрямі формування спільного європейського економічного простору [14, с. 319].

Відтак, бути цивілізаційній рубіжності конструктивним чи деструктивним фактором українського життя (як внутрішнього, так і зовнішнього) – залежить все ж від самої України, а не від тих чи інших варіацій на цю тему в російській науковій літературі.

Література:

1. **Гнатюк О.** Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність: Авторизований переклад з польської / Український науковий інститут Гарвардського університету, Інститут критики. - К.: Критика, 2005. - 528 с.
2. **Дубнов В.** Оранжевый цвет буржуазии // Россия в глобальной политике. - 2005. - № 1. - С. 68 - 75.
3. **Жильцов С.** Сумеет ли Виктор Ющенко разрешить свою „ближневосточную проблему”? // Евразия сегодня. - 2005. - № 2. - С. 7 - 9.
4. **Затулин К.** Борьба за Украину: что дальше? // Россия в глобальной политике. - 2005. - № 1. - С. 76 - 86.

5. **Копійка В. В.** Теоретичний і практичний вимір розширення Європейського Союзу: Автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.04 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. - К., 2004. - 49 с.
6. **Круглый стол: Украина, Россия и славизм // Россия XXI.** - 2003. - № 3. - С. 5 - 53.
7. **Кургинян С., Бялый Ю.** Украина: вызов и урок для России // Россия XXI. - 2005. - № 1. - С. 4 - 53.
8. **Лапкин В. В., Пантин В. И.** Освоение институтов и ценностей демократии украинским и российским сознанием (Предварительные итоги) // Полис. - 2005. - № 1. - С. 50 - 62.
9. **Мацук Т.** Плацдарм демократии или „холодной войны“? // Евразия сегодня. - 2005. - № 1. - С. 47 - 52.
10. **Миллер А.** Многое испорчено, но не всё потеряно // Pro et contra. - 2005. - № 1. - С. 28 - 38.
11. **Нарочницкая Н. А.** Украина: историческая ретроспектива и геополитическая перспектива // Российский кто есть кто. - 2005. - № 1. - С. 15 - 19.
12. **Пастухов В. Б.** Украина - не с Россией. Причины и последствия стратегических просчётов российской политики по отношению к Украине // Полис. - 2005. - № 1. - С. 25 - 35.
13. **Піляєв І. С.** Демократизаційний вимір євроінтеграції: рольові функції та системні впливи Ради Європи: Автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.04 / Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, К., 2004. - 39 с.
14. **Піляєв І. С.** Рада Європи в сучасному євроінтеграційному процесі: Монографія. - К.: Видавничий Дім „Юридична книга”, 2003. - 436 с.
15. **Тер Ф.** Україна на ментальній мапі Європи // Критика. - 2005. - Ч. 9. - С. 5 - 8.
16. **Тренин Д., Гудби Д., Бувальда П.** Стратегия стабильного мира. Навстречу Евроатлантическому сообществу безопасности. - М.: Междунар. отношения, 2003. - 208 с.
17. Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива / М. П. Білоблоский, О. С. Бодрук, Л. М. Глебова та ін.; С. І. Пирожков (заг. ред.); РНБО України, Національний ін-т проблем міжнародної безпеки. - К.: НІПМБ, 2001. - 623 с.
18. **Цымбурский В. Л.** Метаморфоза России: новые вызовы и старые искушения // Вестник Московского университета. Сер. Социально-политические исследования. - 1994. - № 3. - С. 3 - 10.